

UDK 930.2 (4-11=30) "1990/2000

940.5-11 "1990/2000"

Pregledni članak

Primljeno: 30. kolovoza 1999.

Povijest Istočne Europe: Kako je Sjever postao Istokom?

TIHOMIR CIPEK

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

U članku se prikazuje razvoj historiografske discipline - povijest Istočne Europe - u Njemačkoj i Austriji. Upozorava se na proces institucionalizacije, glavne istraživače, časopise i teme te na promjene njezine uloge i zadaće uvjetovane povijesnim događajima.

Povijest Istočne Europe je relativno mlada historiografska disciplina, čiji je razvoj kao posebnog sveučilišnog predmeta započeo početkom 20. stoljeća. Uostalom, kada bi slučajno i započeo ranije bio bi imenovan istraživanjem povijesti Sjeverne Europe. Stoga je povijest razvoja ove discipline usko povezana s razvojem pojmova te se bez analize i prikaza pojmova ne može razumjeti. Treba, dakle, odgovoriti na pitanje kako se Sjever pretvorio u Istok, da bi se zatim prikazao razvoj historiografske discipline - povijest Istočne Europe.

U stručnoj njemačkoj i austrijskoj literaturi i publicistici Istočna Europa se dugo vremena nazivala Sjevernom Europom, u koju su se ubrajale Rusija i Poljska, dvije slavenske zemlje koje su bile, poglavito Rusija, glavni predmet prvih nastojanja da se razumije "slavenski svijet".¹ Treba se zapitati kako su se slavenske zemlje Rusija i Poljska sa Sjevera "preselile" na Istok i stvorile pretpostavke za tvorbu pojma Istočna Europa. Ideja o Rusiji kao sjevernoj europskoj zemlji raširena je u europskoj i njemačkoj leksikografiji 18. stoljeća. Tako se u Zedlerovu leksikonu u sjevernoeuropske zemlje ubraja i Rusija, a istu tezu nalazimo i u monumentalnom djelu Daniela Ernsta Wagnera "Nordische Geschichte" ("Sjeverna povijest")². Percepcija Rusije kao sjevernoeuropske zemlje uvjetovana je položajem Petrograda i nastojanjem cara Petra Velikog da Rusija dominira Baltikom. S druge strane, na to je vjerojatno utjecala i antička tradicija koja civiliziranom svijetu antike suprotstavlja barbarski Sjever.

¹ H. LEMBERG, Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom 'Norden' zum 'Osten' Europas, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 33, 1985., str. 49.

² Vidi, Daniel E. WAGNER, *Nordische Geschichte*, sv. 1., Leipzig, 1778., str. 1.

Ova antička podjela Europe na Sjever i Jug nije neposredno preuzeta, nego je posredovana i probušena pojavom humanizma. Stoga je termin "Istok" bio "rezerviran" za orijentalne zemlje. Danas razumljivo smještanje Rusije na istok čekalo je do političkih promjena u Europi i Bečkog kongresa kojem pretihode Napoleonovi ratovi. Napoleonov imperijalni prodor sa zapada k istoku prema Habsburškoj monarhiji i Ruskom carstvu promijenio je percepciju geografskog položaja Rusije te se Rusija sve češće spominje kao istočna zemlja. Nakon Bečkog kongresa i na njemu uspostavljenog penetarhijskog sustava Pruska, Habsburška monarhija i Rusija spominju se kao istočne sile.³ Sredinom 19. stoljeća u Pragu se počeo objavljivati časopis *Ost und West* čija je zadaća bila "literarno posredovanje između slavenskog Istoka i Njemačke". Časopis je najavio zamiranje podjele na Sjever i Jug i sve veće širenje danas dominantne podjele Europe na Zapad i Istok. Na posljetku je s Krimskim ratovima došlo do definitivnog kraja podjele Europe na Sjever i Jug, nakon kojeg se o Rusiji piše i govori kao o istočnoeuropskoj zemlji. Prihvaćena je kako je to istaknuo Hans Lemberg, definicija njemačkog povjesničara Friedricha Wilhelma von Redena: "Europska Rusija je Istočna Europa".⁴ Usporedno s promjenom percepcije položaja "slavenskog svijeta" razvijala su se i istraživanja ovog zanimljivog područja.

Preteča prvih znanstvenih istraživanja Rusije - iz kojih se razvila historiografska disciplina povijest Istočne Europe, a i sva kasnija multidisciplinarna istraživanja - bio je Augustin Ludwig von Schölzer (1744.-1809.), njemački povjesničar koji je u svome prikazu povijesti Rusije prvi iznio tezu o nacionalnom jedinstvu svih Slavena. Njegovu je tezu razradio Johann Gottfrid Herder (1744.-1803.) čije su ideje postale neusporedivo utjecajnije. Obojica su o Rusiji govorili kao o sjevernoeuropskoj zemlji. Herder je u svome shvaćanju povijesnog razvoja iznesenom u djelu "Ideje za filozofiju povijesti čovječanstva" veličao Slavene i "slavenski svijet" kao jedinstveni subjekt povijesti kojem predstoji "velika" budućnost.⁵ Herder smatra da povijest ima uzvišenu svrhu razvoja humaniteta, a u tom je razvoju Bog svakom narodu namijenio određeno poslanje, koje određeni narod treba ispuniti. Izvršenje povijesne zadaće ovisi o "duhu naroda" koji je uvjetovan njegovom ranom povijesću. Slavene je smatrao narodom s miroljubivim i demokratskim duhom, što im omogućuje da se ispostave kao narod budućnosti. Naglašava da je vrijeme uspjeha ratničkih Germana zauvijek prošlo. U svojem je idejnom sustavu polazio od podjele prihvaćene u 18. stoljeću na Sjevernu i Južnu Europu - prema kojoj

³ Karl Eduard GOLDMANN, *Die europäische Pentarchie*, Leipzig, 1839, str. 111.

⁴ Friedrich Wilhelm VON REDEN, *Vergleichende Kultur Statistik der Gebiets- und Bevoelkerungsverhaeltnisse der Gross-Staaten Europas*, Berlin, 1848., str. 13-14. Vidi također, isti, *Ost-Europa. Kampf-Gebiet und Sieges-Preis in geschichtlich-statistischer Darstellung. Erste Abteilung: Rußland's Kraft-Elemente und Einfluss-Mittel*. Frankfurt/Main, 1854. Navedeno prema H. Lemberg, *nav. dj.*, str.62.

⁵ Vidi, J. G. HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, u: isti, *SÄMTLICHE WERKE*, Berlin, sv. 14, 1909.

je Rusija sjeverna zemlja.⁶ Svojim je idejama J. G. Herder utjecao na rane nacionalno-integracijske ideologije slavenskih naroda te se javio kao rodonačelnik panslavizma.⁷ Ideologije koja je u ruskoj imperijalnoj interpretaciji poticala netrpeljivosti između germanskih i slavenskih naroda i na taj način utjecala na shvaćanja i svakidašnji život njemačkih etničkih zajednica koje su živjele među Slavenima.⁸ Upravo je susjedstvo Nijemaca i Slavena bilo presudno za razvoj interesa i znanstvenog proučavanja, najprije Rusa i Rusije, a zatim i ostalih slavenskih naroda u Pruskoj i Habsburškoj Monarhiji. Prva istraživanja razvila su se usporedno s postupnom zamjenom termina Sjeverna Europa novim - Istočna Europa. Stoga je i razvoj nove historiografske discipline tekao pod nazivom "povijest Istočne Europe"

Termin "povijest Istočne Europe" prvi je upotrijebio njemački povjesničar Ernst Herrman u trećem tomu svoje "Geschichte des russischen Staates" ("Povijest ruske države") 1846. godine. Ovim je pojmom obuhvatio povijest Rusije i Poljske.⁹ U duhu njegovih ideja dvije je godine kasnije - potaknut političkim promjenama izazvanim Bečkim kongresom - njegov kolega Friedrich Wilhelm von Reden napisao: "europska Rusija je Istočna Europa".¹⁰ Promjena terminologije se preklapala s početkom razvoja nove historiografske discipline, a povijest Rusije se poistovjećivala s poviješću Istočne Europe. Ovo poistovjećivanje Rusije s Istočnom Europom zadržalo se u znanstvenoj literaturi njemačkoga govornog područja sve do kraja Prvog svjetskog rata. Naime, carska Rusija je bila jedina suparnička sila na istočnim granicama Prusko-Njemačkog i Habsburškog imperija. Stoga je ovakvo definiranje Istočne Europe sa stajališta habsburških i pruskih povjesničara bilo neproblematično. Tek su političke promjene nakon Prvog svjetskog rata i stabilizacija versajskog sustava dovele u pitanje reduciranje Istočne Europe na Rusiju i potaknule diskusiju koja je nastojala redefinirati ovaj pojam. No, najprije treba vidjeti zašto su se baš u prusko-njemačkom i habsburškom carstvu razvila intenzivna proučavanja povijesti i svih drugih političkih, socijalnih i gospodarskih značajki Istočne Europe.

⁶ Uz Dansku i Švedsku i Rusija je ubrajana u sjeverne zemlje. To nije bio slučaj samo u njemačkoj literaturi, nego i ruski pisci i znanstvenici o svojoj zemlji govore kao o sjevernoj. U tom duhu gotovo je cjelokupna europska publicistika 18. st. i početka 19. stoljeća naziva "sjevernim kolosom" i sl. Ovakvo gledište proizlazi iz onovremene opće prihvaćene geografske podjele Europe na sjeverni i južni dio, koji su se u političkom smislu trebali međusobno nalaziti u ravnoteži. Vidi. E. Lemberg, *nav. dj.*, str. 51.-55.

⁷ Njegove su ideje tijekom studija u Jeni prihvatili J. Šafarik i J. Kolar, koji su utjecali na mislioce hrvatskog narodnog preporoda i na kasnije hrvatske ideologije. Ideje J. Šafarika su pružile i osnovu za velikosrpsku ideologiju, koja je sve štokavce ubrajala u Srbe.

⁸ Na samom početku pokret slavenofila na čelu s Aleksom Kromjakovom nije još zagovarao ideju panslavenskog osvajanja, nego najprije nastoji odbaciti "zapadne vrijednosti" koje je u Rusiju nastojao uvesti Petar Veliki. Slavenofili teže obnavljanju idealiziranih staroruskih načina života u seoskoj općini "mir", utemeljenoj u zajedničkom vlasništvu. Josef Matl, *Europa und die Slawen*, Wisbaden, 1964., str. 277.-278.

⁹ Ernst Herrmann, *Geschichte des russischen Staates*, sv. 6., Gotha, 1860.

¹⁰ Hans Lemberg, *nav. dj.*, 1985, str. 62.

Prvi odgovor proizlazi već iz osnovnog poznavanja europske političke povijesti i upućuje na geopolitički položaj te na - za ono vrijeme karakteristične - imperijalne ambicije oba carstva. Dok su ostale imperijalne sile zauzele prekomorske kolonije, crno-bijelo i crno-žuto carstvo moralo se u nedostatku drugog prostora okrenuti prema istoku, gdje su živjele i mnogobrojne njemačke etničke zajednice. Na istoku su se susrele sa snažnim protivnikom, ruskim carskim "medvjedom" - imperijem koji se nakon širenja na Daleki istok nadao da bi se u procesu "oslobađanja" slavenske braće mogao početi širiti i prema zapadu. Uz prijeteci ruski imperij pozornost Hoenzolnera i Habsburgovaca usmjerila se i na jugoistok gdje je oslabljeno Tursko carstvo proživljavalo tešku krizu. Vanjskopolitički savjetnici Njemačke i AustroUgarske su zaključili da najprije treba dobro upoznati protivnika. Rat se, dakle, u ono vrijeme nepotpuno prevladanih "ancien régime" shvaćao kao legitimni način teritorijalnog širenja imperija, a za njega se trebalo dobro pripremiti. Poput ostalih imperija i hohenzolnerski i habsburški nisu imali jasno određene granice, odnosno, imperij je teorijski gledano mogao obuhvatiti cijeli svijet, a imperijalne ambicije bile su ograničene isključivo snagom pojedinog carstva. Stoga je teritorijalna ekspanzija bila jedna od osnovnih značajki imperija.¹¹ S druge su strane, nastojali ostvariti ideju Srednje Europe kao konfederacije ili federacije srednjoeurpskih naroda pod njemačkom dominacijom. Stoga je pruska i austro-ugarska propaganda nastojala pridobiti njihovu naklonost obećavajući dobar život i prosperitet nakon što njemačka kultura završi svoju misiju "pozapadnjavanja" i "civiliziranja" slavenskih naroda. Upravo zbog navedenih interesa razvila su se istraživanja Istočne Europe, a sama znanstvena disciplina bila je na svome početku shvaćena kao "akademska ispomoć vanjskoj politici". Naravno, nisu sva istraživanja i svi istraživači dijelili imperijalne ambicije političkih elita svojih carstava, ali je neupitno da je upravo ova ambicija omogućila financijsku potporu istraživanjima i institucionalni razvoj "povijesti Istočne Europe" u sklopu sveučilišta.

Institucionalni razvoj je započeo na sveučilištima u Berlinu i Beču. U Berlinu je 30. lipnja 1902. u sklopu Sveučilišta "Fridrich Wilhelms" osnovan seminar za povijest Istočne Europe, nekoliko godina kasnije, točnije 14. kolovoza 1907. osnovan je seminar za povijest Istočne Europe na Sveučilištu u Beču. Berlinski je seminar nastao na poticaj baltičko-njemačkog povjesničara Theodora Schiemanna (1847.-1921.) koji je svojom habilitacijom "Rusija, Poljska i Litva do 17. stoljeća" već 1887. zaslužio ekstraordinarijum za

¹¹ Uz ideju teritorijalnog širenja, oba su carstva imala i ostale značajke imperija: političku, ekonomsku i kulturnu dominaciju središta nad periferijom, više ili manje prisutne kulturne razlike između elite i stanovništva središta te elite i stanovništva periferije. Dvor, odnosno monarhija je bila središte odlučivanja, a njegove su odluke obvezivale periferiju. Periferija je doduše mogla imati određenu autonomiju, ali je ključne odluke donosilo samo središte. Alexander J. Moytl, *Thinking about Empire*, u: Karen Barkey, Mark von Hagen, *After empir. Multihetnich societis and nation-building*, Bulder-Oxford, 1997., str. 20.-21.

istočnoeuropsku povijest. Ovaj je ekstraordinarijum 1907. godine prerastao u sveučilišnu katedru.¹²

Bečki seminar je osnovan na poticaj češkog slaviste i povjesničara, vrsnog poznavatelja povijesti Jugoistočne Europe - Josepha Constantina Jirečeka (1854.-1918.). Uz njih su se ubrzo javili i ostali istraživači koji su također porijeklom bili baltički Nijemci ili Slaveni iz Habsburške monarhije, što im je omogućilo da prevladaju "jezičnu barijeru". Obojica su osnivača svojom osobnošću i znanstvenim interesima u velikoj mjeri odredili znanstvena istraživanja na navedenim seminarima.

Jireček, koji je porijeklom iz praške građanske obitelji, započeo je svoja istraživanja srednjovjekovnog Bizanta na prostoru Jugoistočne Europe, a 1876. bio je promoviran na osnovi svoje "Povijesti Bugarske". Stoga su istraživanja bečkog seminarara bila usmjerena prema povijesti slavenskih i ostalih naroda Jugoistočne Europe. Schiemann je - za razliku od Jirečeka koji je propagirao razumijevanje među narodima i nije popustio političkim pritiscima - smatrao da znanost, pa i povijest Istočne Europe, treba služiti političkom cilju. U svojim je istraživanjima naglasak stavio na političku povijest Rusije u kojoj je tematizirao i socijalna kretanja i povijest političkih ideja.¹³ Svojim je djelovanjem nastojao potaknuti i razviti agresivnu rusko-njemačku politiku protiv ruskog imperija, koja je prema njegovu sudu trebala zaštititi baltičke Nijemce od rusifikacije i agresivnog ruskog imperijalizma. Stoga su istraživanja Istočne Europe svedena na istraživanje Rusije, a granice između znanstvene-historiografije i političke publicistike pune rasistički predrasuda lako su se prelazile.¹⁴

Sličan razvoj discipline se dogodio i u Beču, gdje je dominantnu poziciju zauzeo Nijemac iz Koruške Hans Uebersberger (1877.-1962.) zahvaljujući dobrim političkim vezama. On je, vjerojatno potaknut odnosima između Slovenaca i Nijemaca (i njegova je majka bila Slovenka) bio uvjeren u "svjetskopovijesnu" zadaću Nijemaca pa je svoj interes usmjerio na povijest odnosa između Rusije i Habsburške monarhije. Poput berlinskog kolege, također je potaknut njemačko-nacionalističkim stavom propagirao agresivnu politiku

¹² Günter Stökel, *Das Studium der Geschichte Osteuropas von den Anfängen bis zum Jahr 1933*, u: Erwin Oberländer (Hrsg.), *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990*, Stuttgart, 1992., str. 4.

¹³ Vidi, T. Schiemann, "*Geschichte Rußlands unter Kaiser Nikolaus I.*", Berlin, 1904.-1919.

¹⁴ U rasističkom duhu Schiemann tvrdi: "Ako inteligencija iznutra tvori tijelo, onda je upadljivo kako se u ruskom slikarstvu, pokazuje njezina manjkavost. Vrlo često u Rusiji likovi nisu u potpunosti oblikovani: često je lice potpuno sirovo, naprosto nakalemjeno, još uvijek nepotpuno oblikovano, često je glava šiljata, četvrtasta, premala, na stražnjem dijelu nezaobljena; plemeniti izraz je gotovo nepostojeći; nos je nakalemjen kao spužva itd." (Preveo T.C.). Ukratko, Schiemann smatra, navodeći stavove izvjesnog Victora Hehna, da ruski narodni duh ("Volksgeist") - suprotno od teze koju je zastupao Herder - ne može odgovoriti izazovima "novog doba". T.Schiemann (Hg.), *De moribus Ruthenorum. Zur Charakteristik der russischen Volksseele. Tagbuchblätter aus den Jahren 1857-1873 von Victor Hehn*, Stuttgart, 1892. str. 12.

protiv Rusije. Na taj se način postupno mijenjala orijentacija bečkog seminara s povijesti Jugoistočne Europe i slavenskih naroda Monarhije prema povijesti Rusije.¹⁵

Povijest Rusije bila je predmetom interesa još jednog značajnog povjesničara, Otta Hoetzscha (1870.-1946.), koji je habilitirao 1906. na temu ustavnopravne povijesti. Kao i većina ostalih istraživača ovaj je saski Nijemac bio porijeklom iz krajeva u kojima su Nijemci živjeli sa Slavenima. Hoetzsch je 1913. napisao opširnu studiju o Rusiji.¹⁶ Svojim je znanstvenim radom i mnogobrojnim publikacijama postao utemeljiteljem "Osteuropakunde" ili "Ruslandskunde". Zajedno s ostalim istraživačima Schiemanom i Uebersbergom iz Beča i povjesničarem crkve Leopoldom Karlom Goetzom (1868.-1931.) osnovao je 1910. prvi specijalizirani časopis za povijest Istočne Europe "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte". Članci objavljeni u ovom časopisu tematizirali su uglavnom tradicionalnu političku, ali i ustavnu, privrednu i socijalnu povijest, ponajprije Rusije. Objavljeni su i članci koji prikazuju povijest Poljske i Češke. Povećan interes za istraživanje Rusije rezultirao je 1913. godine udruživanjem istraživača u "Njemačko društvo za istraživanje Rusije".

Nakon poraza Njemačke i Austro-Ugarske u Prvom svjetskom ratu i osnivanja niza novih država na istoku i jugoistoku Europe, proširio se i interes za njihovo proučavanje. Stoga su osnovani instituti i sveučilišne katedre za Istočnu Europu. Rusija se javila preko novog fenomena boljševizma pa se postupno razvijaju multidisciplinarna istraživanja SSSR-a kao nove opasnosti s Istoka. Spomenuti njemački istraživač Hoetzsch je vještim pregovorima uspio i od novih sovjetskih vlasti osigurati pristup arhivima. To mu je omogućilo da objavi seriju dokumenata iz ruskih arhiva pod naslovom "Međunarodni odnosi u vrijeme imperijalizma" (u 16 tomova, od kojih je posljednji objavljen 1943). Njegov kolega Hans Uebersberger je također objavio zbirke dokumenata koje su prema njegovu sudu trebale upozoriti na krivce za izbijanje Prvog svjetskog rata. Bila je riječ o diplomatskim dokumentima Austro-Ugarske: "Austro-Ugarska vanjska politika od bosanske krize 1908. do izbijanja rata 1914". Interes za istraživanja Istočne Europe potaknut versajskim ugovorom i položajem brojne njemačke zajednice u novostvorenim državama sve je više rastao i proširio se s povijesti na istraživanja privrede, socijalnih odnosa i politike u zemljama Istočne Europe. Širenje istraživanja potaknulo je Otta Hoetzscha, koji je bio protivnik radikalne antiruske politike, da 1920. organizira osnivanje "Njemačkog društva za studij Istočne Europe", nasljednika "Društva za istraživanje Rusije". Novoosnovano društvo je 1925. pokrenulo

¹⁵ Ovu orijentaciju H. Uebersberger je pokazao u svojim knjigama, *Österreich und Ru3land seit dem Ende des 15. Jahrhunderts*, Beč 1916., i *"Ru3lands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten*, Stuttgart 1913.

¹⁶ Vidi, O. Hoetzsch, *Ru3land. Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1905 bis 1912*, Berlin, 1913.

časopis *Osteuropa*, čiji su suradnici pokazali interes za sve regije Istočne Europe, od baltičkih država do jugoistoka.

Uz znanstvenu historiografiju razvila su se i tzv. "Istočna istraživanja" ("Ostforschung"), koja su nastojala dati doprinos promjeni karte Europe oblikovanoj nakon I. svjetskog rata. Mnogobrojne njemačke etničke zajednice, koje u se našle u novoosnovanim državama nastojale su se priključiti matici Njemačkoj. Mnoge od tih etničkih skupina bile su i za njemačku javnost potpuno novo otkriće, poput Nijemaca u Litvi i Saksa iz Sedmogorja u Rumunjskoj. U dvadesetim i tridesetim godinama u dijelu njemačke javnosti se proširila ideja o potrebi povratka Njemačke na istočne granice Reicha i ujedinjenju svih Nijemaca. Razvila su se istraživanja njemačkih etničkih zajednica u novostvorenim državama Istočne Europe koja su bila usko povezana s politikom. U Austriji se nakon propasti Monarhije događa sličan proces. Nakon što su spriječeni u priključenju Njemačkoj, što su zagovarali svi relevantni politički čimbenici i najveći dio javnosti, nastojali su barem pokazati interes za svoje sunarodnjake koji su živjeli u državama nastalim na ruševinama Austro-Ugarske. Na snazi je bio moto koji je još 1922. iznio Johannes Haller u djelu "Epoche njemačke povijesti", a prema kojem povijest uči da "poziv njemačkog naroda leži u civiliziranju njegovih istočnih susjeda".¹⁷ Ova su istraživanja zagovarala superiornost Nijemaca kao "Kulturträgera" nad slavenskim susjednim i malim baltičkim narodima, a ujedno su kod "mecena" konkurirala znanstvenim istraživanjima Istočne Europe. Dolazak nacista na vlast i njihova totalitarna diktatura upregla je istraživanja Istoka u geopolitičke ciljeve nacističke osvajačke politike. Kvalitetni su znanstvenici bili prisiljeni napustiti svoje katedre i sveučilišta da bi se otvorila mjesta za ideologe nacističke ekspanzije. Nacisti su "Njemačko društvo za studij Istočne Europe" proglasili mjestom okupljanja "svih židovsko-masonskih-liberalnih prijatelja Sovjeta", a članove "salonskim boljševicima".¹⁸ Utemeljitelj ovog društva i istraživanja Istočne Europe Otto Hoetz je 1935. godine potjeran u mirovinu.¹⁹ Uz mnoge koji su dijelili njegovu sudbinu (npr. R. Solomun, F.T. Epstein) ili su se povukli u "unutrašnju emigraciju", bilo je i onih istraživača koji su se priklonili nacistima ili su i sami poput Uebersbergera, Kocha i Markerta bili nacisti.²⁰ "Ostforschung" je nastojao opravdati borbu rasa i naroda, čiji je rezultat trebala biti njemačka dominacija. Werner Merkert, koji je nakon izbacivanja Hoetza postao generalni sekretar "Njemačkog društva za studij Istočne Europe", u

¹⁷ J. Haller, *Die Epochen der Deutschen Geschichte*, (novo izdanje), Stuttgart, 1940, str. 144.

¹⁸ H. Greife, *Sowjetforschung. Versuch einer nationalsozialistischen Grundlegung der Erforschung des Marxismus und der Sowjetunion*. (A. Ehrh, Hrsg.), Berlin 1936, str. 62.

¹⁹ M. Hellman, Zur Lage der historischen Erforschung des östlichen Europa in der Bundesrepublik Deutschland. *Geschichte und Gesellschaft*, 8, 1982., str. 20.

²⁰ E. Oberländer, Historische Osteuropaforschung im Dritten Reich, u: isti (Hrsg.), *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990*, Stuttgart 1992., str. 21.

svojem je govoru članovima društva 1934. iskazao nacističko stajalište prema istraživanju Istočne Europe: "Put prema Istoku znači i znanstvenu borbu. Borbu za nove pozicije i novu zemlju. Mi imamo skroman posao, doprinijeti izgradnji puta koji nam je zacrtao Vođa. To je danas znanstvena i politička zadaća studija Istočne Europe".²¹ Ovakvo je shvaćanje omogućilo da znanstvena zadaća nestane, a da se istraživanja Istočne Europe stave u službu osvajačke i zločinačke nacističke politike.

Nakon nacističkog poraza u II. svjetskom ratu i sudbine Nijemaca koji su pobjegli ili su protjerani iz istočnog dijela Europe, istraživanja povijesti Istočne Europe dobila su nove sadržaje. Na istoku se javio blok zemalja pod kontrolom sovjetskog imperija, a Njemačka je podijeljena na istočnu i zapadnu. Pod dominacijom SSSR-a u istočnoj se Njemačkoj razvila "sovjelizacija znanosti", dok se u zapadnoj Njemačkoj razvio još veći interes za istraživanja istočnih susjeda. Promijenilo se i značenje pojma Istočna Europa, koji označava europske zemlje sa socijalističkim tipom poretka.

U pedesetim i šezdesetim godinama tzv. "Ostkunde" postaje školski predmet i ima potporu Ministarstva obrazovanja. Stoga je i povijest Istočne Europe kao znanstvena disciplina doživjela novi "procvat". Naravno i ovaj je "procvat" bio uvjetovan političkim interesima i političkom situacijom, prije svega podjelom Njemačke i "hladnim ratom" Istoka i Zapada. Istovremeno su istraživači tragali za putovima prevladavanja podjele Njemačke.

Austrijska su istraživanja također nastojala pridonijeti razumijevanju istočno- socijalističkog svijeta, koncentrirajući svoj interes na srednjoistočnu i jugoistočnu Europu. Obnova istraživanja i dalje je, sve do kraja šezdesetih godina, opterećena napetošću između razumijevanja povijesti Istočne Europe kao specifičnog dijela cjelokupne europske povijesti i tzv. "Istočnih istraživanja" ("Ostforschung") koja su naglašavala ulogu njemačkog čimbenika u povijesti Istočne Europe i borbu protiv komunizma. Istraživanja se nisu mogla otrgnuti od "upreznja" u politička kola te su pokazivala "kontinuitet s istraživanjima Istoka u Vajmarskoj republici i Trećem Reichu".²² Unatoč žilavosti "Ostforschunga" od šezdesetih su godina prevladala znanstvena istraživanja koja su skinula isključivo "njemačke naočale". Njihovu osnovu čini ideja da povijest Istočne Europe i njezinih nacija treba istraživati kao samostalnu vrjednost te nastoje proniknuti u karakteristike koje proizlaze "iznutra, iz same povijesti Istočne Europe".²³

No, institucionalni je put - koji je uvjetovao afirmaciju povijesti Istočne Europe kao legitimne znanstvene discipline - bio težak. Nakon II. svjetskog rata u njemačkom su govornom području preostala samo tri instituta: u Beču, sovjetskom dijelu Berlina i u Hamburgu. Na inicijativu Francuza, u čijoj se okupacijskoj zoni nalazilo, u Mainzu je 1946. obnovljeno Sveučilište, a s

²¹ W. Markert, *Das Studium Osteuropas als wissenschaftliche und politische Aufgabe, Osteuropa*, 9, 1933/34, str. 401. Navedeno prema, E. Oberländer, *n. dj.*, str. 21.

²² E. Oberländer, *n. dj.*, str. 31.

²³ Isto, str. 33.

njime i katedra za povijest Istočne Europe. Katedru je preuzeo Werner Philipp, učenik R. Salomona i O. Hoetza. Postupno je rastao broj istraživača pa je 1949. godine nanovo osnovano "Njemačko društvo za studij Istočne Europe". Ovo je društvo 1951. godine ponovno pokrenulo časopis "Osteuropa" koji je postao jezgra istraživanja Istočne Europe. Društvo je sve više poticalo interdisciplinarna istraživanja, a u istraživanja ove regije su se osobito aktivno uključili politolozi, ekonomisti i sociolozi. Ubrzo su se počeli osnivati i interdisciplinarni instituti za istraživanje Istočne Europe. Prvi je takav institut osnovan na Slobodnom sveučilištu - Berlin (1951.). Iste je godine obnovljen i "Institut za Jugoistok" u Münchenu (utemeljen 1930.) Godinu dana kasnije u istom je gradu osnovan "Institut za Istočnu Europu". Znanstveni doprinos i poticaj interdisciplinarnim istraživanjima dalo je "J. G. Herder - istraživačko vijeće" koje je na Sveučilištu u Marburgu an der Lahn utemeljilo istoimeni institut. Definitivno priznanje i materijalnu potporu istraživanjima dala je 1961. godine njemačka savezna vlada kada u Kölnu osniva "Savezni institut za istočne zanosti i međunarodne studije".

U Austriji je vlada također osnovala interdisciplinarni "Institut za Istočnu i Jugoistočnu Europu". Institut je pokrenuo časopis "Österreichische Osthefte".²⁴ Ubrzo se razvila dobra suradnja između novoosnovanog instituta i "Instituta za istraživanje Istočne i Jugoistočne Europe" Sveučilišta u Beču koje je vodio Heinrich Felix Schmid. U okrilju ovog instituta razvijao se i Günter Stökel koji je kasnije dao izniman doprinos razvoju ove discipline u Kölnu.²⁵ Treba istaknuti da je osobit doprinos razvoju časopisa i sveučilišnog instituta dao rano preminuli Richard Plaschka.

Razvoj discipline i sve veći broj kvalitetnih istraživača potaknuo je 1970. godine osnivanje posebnog "Odjela za povijest Jugoistočne Europe" pri Institutu za povijest Sveučilišta u Gracu.²⁶

Šezdesetih je godina povijest Istočne Europe već bila afirmirana znanstvena disciplina te se studirala na većini sveučilišta. Sedamdesetih se godina pojavio i prvi udžbenik iz povijesti Istočne Europe djelo Klause Zernacka, "Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte" (München: Beck, 1977.).

Danas se od ove discipline nastoji izdvojiti povijest Jugoistočne Europe (Slovenije, Hrvatske, Mađarske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Makedonije, Rumunjske, Bugarske, Albanije, Grčke i europskog dijela Turske), a profesor Sveučilišta u Grazu Karl Kaser napisao je i prvi udžbenik.

²⁴ Djelatnost instituta može se pratiti preko godišnjih izvještaja koji se objavljuju u časopisu. U izdavačkom savjetu časopisa je i hrvatski povjesničar Neven Budak. Uredništvo je broj 2/1995. u cjelini posvetilo Hrvatskoj.

²⁵ Osnivanju istoimenih instituta protivio se dio akademske zajednice jer je smatrao da će to dovoditi do zabune. Detaljnije vidi, W. Leitsch, Institut für Ost- und Südosteuropaforschung - Universität Wien, u: E. Oberländer, *n. dj.*, str. 209.-226.

²⁶ Vidi, H. Haselsteiner - R. Malli, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte des Instituts für Geschichte, u: E. Oberländer, *n. dj.*, str. 107.-108.

Propast diktatorskih režima sovjetskog bloka kao i ostalih komunističkih diktatura promijenila je važnost samih istraživanja. Došlo je do krize ove discipline koju prati nedostatak finansijskih sredstava.²⁷ Stoga su se najnovija istraživanja uglavnom koncentrirala na povijest njemačkih etničkih zajednica i povijest Židova u Istočnoj Europi jer su ih relativno dobro financirale nadležne državne institucije. Istražuju se i procesi nacionalne integracije te novi nacionalizam u postkomunističkim državama. Nametnula se tendencija etnocentričnih istraživanja koja gube iz vida cjelinu i interesničku složenost regija Istočne Europe. Ovakav razvoj izazvao je polemike o daljnjoj sudbini i zadaći povijesti Istočne Europe - kao znanstvene discipline posebno njegovane u Njemačkoj i Austriji. Napominje se da je izučavanje povijesti Istočne Europe omogućavalo njemačkim i austrijskim studentima da bolje upoznaju svoje istočne susjede te da europsku povijest razumiju u njezinoj raznolikosti. Izlazak iz krize nova je zadaća povijesti Istočne Europe koja bi trebala analizirati raznolikost isprepletenost povijesti ove regije, a u raščlambi međunacionalnih odnosa i procesa oblikovanja modernih nacija - pokazati veći interes za politologijske teorije i modele.²⁸ Mogućnost daljnjeg razvoja traži se u još intenzivnijoj međunarodnoj suradnji. Potragu za novim zadaćama discipline i oblikovanjem novih teorijskih modela prati i potreba redefiniranja dosadašnjeg politički određenog pojma Istočne Europe. U igri su mnogobrojni prijedlozi, a Khunov konsenzus još nije postignut. No, plodotvornost rasprava jamči daljnji razvoj ne samo povijesti Istočne Europe, nego i drugih interdisciplinarnih istraživanja ove regije.

²⁷ Vidi, J. Baberowski, Das Ende der Osteuropäischen Geschichte. Bemerkung zur Lage einer geschichtswissenschaftlichen Disziplin, *Osteuropa*, 8/9, 1998., str. 784.-799.; D. Beyrau, Totgesagte leben länger. Die Osteuropa-Disziplinen im Dschungel der Wissenschaften, *Osteuropa*, 10, 1998., str. 1041.-1049.; M. Hildermeier, Osteuropäische Geschichte an der Wende. Anmerkungen aus wohlwollender Distanz, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 2, 1998., str. 244-255.

²⁸ M. Nindorf, Mehr als eine Addition von Nationalhistoriographien. Chancen der Osteuropäischen Geschichte als Regionalwissenschaft, *Osteuropa*, 6., 1999., str. 637.